

Müslüman Yaşlılarda Pandemi Sürecine İlişkin Ruhsal Etkilenimler ve Dini Düşünceler

Psychological Impressions and Religious Thoughts Related to Pandemic Process in Elderly Muslims

Nimet FERAH

Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı.
Dr. Lecturer, Bingol University, Faculty of Theology, Department of Psychology of Religion, Bingol / Turkey
nferah@bingol.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-1092-7208

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 27 Şubat / February 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 11 Mayıs / May 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

DOI: 10.29288/ilted.887667

Atıf / Citation: Ferah, Nimet. "Müslüman Yaşlılarda Pandemi Sürecine İlişkin Ruhsal Etkilenimler ve Dini Düşünceler / Psychological Impressions and Religious Thoughts Related to Pandemic Process in Elderly Muslims". *ilted: ilabiyat tetkikleri dergisi / journal of ilabiyat researches* 55 (Haziran / June 2021/1), 397-420.

doi: 10.29288/ilted.887667

İntihal: Bu makale, özel bir yazılımca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by a special software. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilabiyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz*

Bu çalışma Müslüman yaşlıların pandemi sürecine ilişkin ruhsal etkilenimlerini ve dini/manevi düşüncelerini konu edinmektedir. Pandemide yüksek risk grubunda yer alan yaşlıların dini/manevi düşünceleri; onların iç kaynaklarına işaret etmekle birlikte yaşadıklarını anlamlandırmada ve psikolojik bir sürece dönüşen salgınla mücadelede onlara dayanak temin etmesi bakımından önemlidir. Çalışmanın amacı dini düşünce boyutunda bu kaynakları ve dayanakları gün yüzüne çıkarmaktır. Nitel araştırma paradigmasına uygun bir şekilde mülakat tekniği ile elde edilen veriler analiz edilmiştir. Olumsuz ruhsal etkiler ile yüzleşmek durumunda kalsalar da, Müslüman yaşlıların bu süreci bilişsel olarak bir tür gönenç ve olgunlukla karşıladıkları, itidalle pandemi sürecine yaklaştıkları, inançlarından destek aldıkları ve inançlarını bilgece kullandıkları sonucuna ulaşılmıştır. Dualarının ve dileklerinin umumi ve tüm insanlık için olduğu görülmüştür. Sonuçta Müslüman yaşlıların pandemi sürecinin etkilerine karşı inançlarına dayalı olarak varoluşsal ve kuşatıcı bir anlayışa sahip oldukları bütün bunların da onların benlik bütünlüğü ve olgunlukları ile ilgili olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Din, Psikoloji, Yaşlılar, Yaşlılık, Pandemi, Covid-19.*

Abstract

This study is about Muslim elders' psychological impressions and religious/spiritual thoughts during the pandemic process. The religious/spiritual thoughts of the elderly who are in the high risk group in the pandemic is important in terms of pointing to their inner resources and in terms of making sense of their experiences and providing them in combating the pandemic, which has turned into a psychological process. The aim of the study is to bring these sources and bases to light in the dimension of religious thought. The data obtained in accordance with the qualitative research paradigm using the interview technique were analysed. Even though they had to face negative mental effects, it was concluded that the pandemic process was encountered with a kind of prosperity and maturity by Muslim elders, they approached this process with moderation, they got support from their beliefs and used them wisely. As a result, it is understood that Muslim elders have an existential and encompassing understanding based on their beliefs against the effects of the pandemic process, all of which are related to their ego integrity and maturity.

Keywords: *Religion, Psychology, Elderly, Old Age, Pandemic, Covid-19.*

Extended Summary

Covid-19 cases, which emerged in China and had a worldwide impact in a short time, were declared as a pandemic by the World Health Organization on March 11, 2020. The epidemic, which has been going on for more than a year, has caused millions of people to become infected and die. It was understood that Covid-19 had high morbidity and mortality rates on the elderly population, so attention was focused to this group and additional measures were taken against their high risk potential, during this times. Worldwide more than 95% of patients over 60 years of the epidemic who lost their lives in the first period, while this rate remained at 80% level in Turkey. In addition, it has been explained that due to the physical and physiological structures of the elderly, Covid treatment poses medically more difficulties compared to other groups. In the face of the negativities experienced by the elderly population, states have developed supportive policies by taking various measures. Religious/spiritual thoughts of the elderly who are in the high risk group in the pandemic is that important pointing to their inner resources and in terms of making sense of their experiences and providing

* Bu araştırma, Bingöl Üniversitesi Etik Kurulunun 20.01.2021 tarihli ve E.1257 sayılı izni ile uygulanmıştır. / This research was practised with the permission of Bingol University Ethics Committee, dated and numbered 20.01.2021 - E.1257.

them in combating the pandemic that has turned into a psychological process. Religion is a supportive factor in dealing with stress in difficult times and alleviating the impact of traumatic experiences. Pandemic process and conditions have turned into an important stressor and traumatic experience for individuals. Therefore, it can be predicted as a normal situation for individuals to turn to spirituality and receive support from their beliefs in this process. This study is about the Muslim elders' the psychological impressions and religious/spiritual thoughts of the related during the pandemic process. The aim of the study is to reveal these sources and bases in the dimension of religious thought. In accordance with the qualitative research paradigm, the data obtained through the interview technique were analysed. In this direction, semi-structured open-ended questions were prepared. The application was carried out on 1-20 February 2021. Some of the semi-structured questions are: How old are you? Do you have any chronic illnesses? How would you describe yourself in religious terms? Can you make your meetings? What do you think about the coronavirus outbreak? How has this epidemic affected you? Who do you live with? Have any of your relatives caught this disease? What do you think about social isolation and measures? How do you interpret this event from a religious point of view? The responses given as a result of the interviews were noted, then analysed (descriptive analysis) and interpreted in accordance with the qualitative research paradigm. Findings to be evaluated in the categories of "spiritual impressions" and "religious thoughts", which are the main theme of the study, are described without being presented under a separate heading. Similarly, categories such as "socio-demographic characteristics", "religiosity", "mental health and religion", "anxiety of death", "apocalyptic thoughts" and "religious social support", which will be considered as sub-themes, are also described. The sample of the study consists of a total of 15 elderly Muslims aged 65 and over, 5 females and 10 males. The elderly had to face negative and traumatic processes during the pandemic process. The elderly personally expressed their thoughts and feelings of fear, anxiety, sadness, distress, panic, helplessness, anxiety of death, loneliness and alienation related to this process and explained that they felt anxious and stressed. Some of them tried to make sense of what happened in this process as punishment and exam. Therefore, the religious/spiritual thoughts of Muslim elders have become even more important in understanding their cognitive structures and postures in the face of this worldwide event. At this point, as a result of the practical work that aims to bring their religious ideas to light, the Muslim elders; despite all the negativities, it was concluded that they met the Covid-19 pandemic process cognitively with a kind of prosperity and maturity, approached the pandemic and what the pandemic brought with their trust and caution, received support from their beliefs and used their beliefs wisely, that they acted according to a caution and appreciation approach, that is, they behave moderately. In addition, the traditional family structure is highly functional and active in this process in terms of supporting them and completes their religious/spiritual resources, they do not despair even if they experience fear and anxiety and feel under stress, their prayers and wishes are not only for themselves or their loved ones to be saved/protected from this disease but it has been seen that they pray for the curing/protection of all humanity from this disease. Therefore, it has been concluded that Muslim elders have a general, encompassing and existential understanding based on their beliefs against the negative effects of the pandemic, all of which are related to their ego integrity.

GİRİŞ

Bir yılı aşkın bir süredir devam eden Covid-19 Pandemisi bütün dünyada etkisini devam ettirmektedir. Pandemi sadece fiziksel sağlığı değil bütün sosyal yaşamı, ekonomiyi, ruh sağlığını, yaşam standartlarını ve hayatın her alanını etkilemiştir. Salgınla mücadelede tıp doktorlarının, bilim adamlarının, kamu otoritelerinin, uluslararası kurumların çabaları topyekûn devam etmekte, bu noktada politikalar ve stratejiler geliştirilmektedir. Aşı geliştirme çalışmaları, sağlık sisteminin işlerliği,

sosyal mesafe ve maske kuralı, sokağa çıkma kısıtlamaları, üretim ve tedarik zincirinin sekteye uğramaması vs. bu tür politika ve stratejiler arasında sayılabilir. Pandeminin bireysel boyutunda ise insanlar, kendi mücadelelerini vermekte, kendi kişisel stratejilerini ve ödünlenmelerini bu yeni duruma uyum sağlamakta kullanmaktadırlar. Kısıtlamaların başlamasıyla panik içinde marketlere yönelen ve bir bilinmezlik içerisinde ne olacağını kestiremeyen insanlar zamanla kısıtlamaları, kuralları, alınan tedbirleri olağan karşılamaya ve sürece uygun davranmaya başlamışlardır. Şüphesiz bu davranışlar basit bir uyumu değil olağanüstü bir durum karşısında kişilerin ortaya koyduğu sıra dışı psikolojik bir çabayı ifade etmektedir.

Bu noktada bireylerin süreci nasıl anlamlandırdıkları, düşünceleri, ruhsal etkilenimleri önemli hale gelmektedir. Olayın psikolojik boyutu genellikle fizyolojik ve sosyal boyutunun ardında gölgelense de yani hastalığın vücutta yaptığı fiziksel hasar ve getirdiği ölümler somut bir görünüm teşkil etmekle beraber sosyal hayatın durma noktasına gelmesi, ülkelerin, şehirlerin kapanması (*lockdown*) daha görünür olsa da insanların iç âleminde cereyan eden korku, kaygı, stres, yalnızlık ve yalıtılmışlık duyguları daha mahrem boyutta kalmıştır. Kapalı kalan bu boyut toplumun bilinçdışında etkisini hissettirmekte ve insanları karamsarlığa itmektir. İnsanların ruhsal etkilenimleri, ruh sağlıkları bu süreçte nasıl etkilenmiştir? Psikolojik açıdan bu süreç bireyleri nasıl etkilemiştir/etkilemektedir? İnsanlar bu süreci nasıl anlamlandırmaktadırlar, süreç ile ilgili ne düşünmektedirler? Bir diğer boyutta ise kişilere eşsiz bir kaynak temin eden inanç ya da din bu süreçle mücadelede, yaşananları anlamlandırmada, nasıl ve ne yönde etki etmektedir? Bu tür sorular bir problematik olarak pandemi sürecinde kendini göstermiş ve araştırmacılar için ilgi çekici bir alan oluşturmuştur. Örneğin; Kaplan vd. (2020) tarafından “Türk halkının Koronavirüs salgınını nasıl algılayıp anlamlandırdığını ve hangi baş etme stratejilerini tercih ettiklerini” incelemek amacıyla yaptıkları çalışma sonucunda çoğu katılımcı tarafından pandeminin ilahi bir imtihan olduğuna inanıldığı, katılımcıların yaklaşık beşte biri tarafından bunun doğal bir salgın olduğunun ve başka özel bir anlamının olmadığı vurgulandığı, katılımcıların neredeyse onda biri tarafından salgının bir tür ilahi ceza olarak anlaşıldığı bulgulanmış, bu süreçle başa çıkma yöntemi olarak dua, ibadet ve zikir gibi pratiklere yönelimin yüksek olduğu tespit edilmiş ve bu süreçte insanların manevi destek mekanizmalarına ihtiyaç duyduğu neredeyse bütün katılımcılar tarafından teyit edilmiştir.¹

Ülkemizde literatür incelendiğinde Pandemi sürecini psiko-sosyal açıdan elen alan çalışmalar yapılmakla beraber yaşlıları konu edinen az sayıda çalışma yapılmıştır. Ancak bu süreçte doğrudan yaşlıların ruh sağlığında etkileri ve dini düşünceleri ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Kızılgeçit ve Çinici tarafından yapılan

¹ Hasan Kaplan vd., “Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma”, *Turkish Studies* 15 (15 Ağustos 2020), 579.

“Koronavirüs (Covid-19) Sürecinde Yapay Sinir Ağları Yöntemiyle Bireylerin Dini Başa Çıkma Düzeylerinin Tahmini” adlı çalışmada Covid-19 pandemi sürecinde olumlu dini başa çıkmanın yaş ile istatiki olarak anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu belirlenmiştir.²

1. YAŞLILIK

Ülkemizde 65 yaş ve üzeri yaşlardaki nüfus, 2014’te 6192962 kişi olmuşken son beş yıl içerisinde bu nüfus %21,9 artışla 2019’ta 7550727 kişi olmuştur. Yaşlı popülasyonun toplam nüfus içerisindeki oranı 2014’te %8’e, 2019’da ise %9,1’e yükselmiştir. TÜİK tarafından yayımlanan diğer bir istatistik ise yaşlı nüfusun cinsiyete göre dağılımıdır. Buna göre 2019’da yaşlı nüfusun %44,2’sini erkekler, %55,8’ini kadınlar oluşturmaktadır. Yapılan projeksiyonlar sonucunda yaşlı nüfus oranının 2023’te %10,2, 2030’da %12,9, 2040’da %16,3, 2060’da %22,6 ve 2080’da %25,6 olacağı tahmin edilmiştir.³ Bu verilerden yola çıkıldığında ilerleyen yıllarda ülkemizde yaşlı nüfusun artmasıyla birlikte yaşlılığa bağlı psikososyal sorunların artacağı da ön görülebilir. Dolayısıyla yaşlıların esenliği ve refahı için onlara özgü politikaların, sosyal destek mekanizmalarının ve sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi noktasında – özellikle bu süreç vesilesi ile- yaşlıların ve yaşlılığın her yönüyle bilinmesi daha önemli hale gelmektedir.

Yaşlanma, kronolojik ve fizyolojik olmakla birlikte biyo-psiko-sosyal boyutlarıyla doğumdan ölüme kadar devam eden kaçınılmaz bir gelişme ve büyüme sürecidir. Bu süreçte zamansal anlamda geri dönüşü olmayan yapısal ve fonksiyonel değişiklikler söz konusudur.⁴ Yaşlanma evrensel bir olgudur. Olumlu ve olumsuz yönleri vardır. Yaşlanmadan kaçınmak mümkün değildir. Yaşlılık ise bu süreçlerin yaşandığı yetişkinlik sonrası ile ölüm öncesi dönemi ifade eden bir kavramdır.⁵ APA tarafından “yaşlı” terimi genellikle aşağılayıcı bir sıfat olarak anlaşıldığından “ileri yaş” kavramı daha uygun bir kullanım olarak teklif edilmiştir.⁶ Bizim kültürümüzde ise “yaşlı” ve “yaşlılık” terimleri aktif bir şekilde kullanılmakla birlikte “ihtiyar” ve “ihtiyarlık” kavramları, “pir”, “pir-i fani” gibi kavramlar da kullanılabilir. Genel kamusal uygulamalara bakıldığında ve yaşam süresinin de uzaması göz önüne alındığında 65 yaş üstü insanlar yaşlı kategorisinde değerlendirilmektedir.

² Muhammed Kızılgeçit - Murat Çinici, “Koronavirüs (Covid-19) Sürecinde Yapay Sinir Ağları Yöntemiyle Bireylerin Dini Başa Çıkma Düzeylerinin Tahmini”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54 (31 Aralık 2020), 55.

³ Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), “Türkiye İstatistik Kurumu, İstatistiklerle Yaşlılar, 2019” (Erişim 18 Şubat 2021).

⁴ Sefa Saygılı, *Yaşlılık Psikolojisi* (İstanbul: Türdav Ajans, 2017), 21.

⁵ Mithat Durak, “Yaşlılık Döneminde Psikososyal ve Bilişsel Gelişim”, *Yetişkinlik ve Yaşlılık Gelişimi ve Psikolojisi*, ed. Hasan Bacanlı - Şerife Işık (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2019), 207.

⁶ APA, *Publication Manual of the American Psychological Association* (Washington DC: American Psychological Association, 2010), 72, 76; Durak, “Yaşlılık Döneminde Psikososyal ve Bilişsel Gelişim”, 213.

Yaşlılık antik çağlardan beri düşünürlerin ilgi odağı olmuştur. Aristoteles yaşlılığı acı verici ve yıkıcı kötülükler arasında saymış, gençlerin fevriyeti ve gelecek beklentisine karşılık yaşlıların benmerkezci, kötümser ve geçmiş odaklı olduklarını, anılarla yaşadıklarını söylemiştir. Ona göre insanoglu için ideal çağ orta yaşlarda kendisini göstermektedir.⁷ Cicero ise yaşlılığın bir bilgelik çağı olduğunu ve sanılanın aksine yaşlılığın yaşamın önceki dönemlerine göre çok daha avantajlı bir dönem olduğunu, yaşlıların deneyiminden yararlanılması gerektiğini söylemiş ve yaşlılığın niçin olumsuz algılandığını açıklamıştır. Cicero'ya göre; yaşlıların artık aktif çalışma hayatından çekilmesi, beden ve bedensel hazların zayıflaması ve ölüme yakınlık yaşlılığın kötü ve istenmeyen bir durum olarak düşünülmesine sebep olmaktadır. Oysa aslolan kararlılık, karakter ve düşünce gücüdür, bu tür olumsuz durumlar her çağda insanın başına gelebilir. Yaşlılık doğanın getirdiği kaçınılmaz bir şeydir ve doğanın getirdiği kötü olamaz.⁸

Modern dönemde psikoloji alanında konuya ilk dikkat çekenlerden birisi Amerikalı eğitimci ve psikolog Stanley Hall olmuştur. Hall, yaşlılık döneminin kendine has psikolojik özellikleri olduğunu, yaşlılara özgü duygu, düşünce ve isteklerin var olduğunu belirtmiştir.⁹ Farklı ülkelerde yapılan ampirik çalışmalar sonucunda yaşlılığın erişkinlikten itibaren başlayan gelişimsel bir süreç olduğu genel kabul görmüştür.¹⁰ Özellikle gelişim psikolojisi içerisinde geliştirilen yaklaşımlar yaşlılık ile ilgili düşünceleri şekillendirmiştir. Yaşam boyu gelişimsel model, psikososyal gelişim modeli, kopma kuramı, etkinlik kuramı, süreklilik kuramı bunlardan bazılarıdır.¹¹ Psikososyal gelişim kuramı dikkate alındığında bireylerden yaşlılıkta beklenen olgu “benlik bütünlüğüdür”. Bu kavramın kapsayıcı bir tanımını yapmak zordur. Ancak genel hatlarıyla olumlu olumsuz, acı tatlı yaşamın olduğu gibi kabul edilmesi, benliğin kendi içerisinde bir düzen ve anlam ihtiva etmesi şeklinde düşünülebilir. Ancak bu özseverlik değildir, bireyin özseverliğin ötesinde insanın bütün benliğini sevmesi, yaşamı ve ölümü kabullenışı, geleceğe endişesiz bakması anlamına gelir. Benlik bütünlüğü elde edilemediğinde ise geçmiş hakkında pişmanlık ve ölüm korkusu ile birlikte yaşamı olduğu gibi kabul edememe gibi durumlar ortaya çıkar. Dolayısıyla yaşlılık çağında yaşanan problemlerin başında, umutsuzluk ve ölüm korkusu gelmektedir. Umutsuzluk vaktin azalması ve ölüme yaklaşmayla ilgilidir. Kaçınılmaz bir son olan ölüm kapıdadır ve geçmişi telafi etmek olanaksızdır. Ne var ki bazı yaşlılarda bu olumsuz görünüm ortaya çıksa da çoğu yaşlı için ölüm

⁷ Aristoteles, *Retorik*, çev. Mehmet H. Doğan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 117, 126; Douwe Draaisma, *Sıla Hasreti Fabrikası*, çev. Durrin Tunç (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 74-75.

⁸ Cicero, *Yaşlılık Üzerine*, çev. Derya Öztürk (Ankara: Tutku Yayınevi, 2019), 9-30.

⁹ Akt. Mustafa Koç, “Yaşlılık Psikolojisi İle İlgili Yapılan Bilimsel Çalışmaların Tarihi ve Literatürü Üzerine Bir Araştırma”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2015), 292.

¹⁰ Koç, “Yaşlılık Psikolojisi İle İlgili Yapılan Bilimsel Çalışmaların Tarihi ve Literatürü Üzerine Bir Araştırma”, 292.

¹¹ Durak, “Yaşlılık Döneminde Psikososyal ve Bilişsel Gelişim”, 208-213.

yaşamın doğal bir parçasıdır ve ağırbaşlılıkla karşılanır. Bu yaşlılarda yani bir anlamda benlik bütünlüğüne ulaşmış ileri yaştaki kişilerde huzur, sağlık ve esenlik ile birlikte geçmişte yaptıklarından/ürettiklerinden ve dolayısıyla yaşamlarından hoşnutluk duygusu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca benlik bütünlüğü duygusu ile yaşamın ilk döneminde gözlenen temel güven duygusu arasında sıkı bir bağ ve benzerlik olduğu düşünülebilir.¹² Yani bebeklikte güven içerisinde büyüyen insan yavrusunun esenliği ve gelişimi nasıl sağlıklı kabul ediliyorsa yaşlılıkta da benlik bütünlüğüne ulaşmış bireyin esenliği ve gelişimi sağlıklıdır.

Ne var ki genel anlamda yaşlılıkla ilgili bazı kalıp yargılar söz konusudur. Örneğin yaşlılar hep üretmeyen ve çalışmayan kişiler olarak tasavvur edilir. Ayrıca tahammülsüzlük, bunaklık yaşlılara ve yaşlılığa izafe edilmektedir. Diğer taraftan yaşlılık genelde huzur çağı olarak kabul edilir ancak yaşlıların kendilerine has stresleri olduğu çoğunlukla göz ardı edilir.¹³ Bu kalıp yargılara karşın psiko-sosyal açıdan yaşlılıkla birlikte ortaya çıkan bir takım ruhsal problemlerin olması muhtemeldir. Yaşam enerjisinde azalma, yalnızlık hissi, uyku bozuklukları, geçmişe bağlılığın artması, maddiyata düşkünlük, ölüm korkusu bunlardan bazılarıdır. Yaşlılıkta bariz bir şekilde huy değişiklikleri de varlığını iyiden iyiye hissettirir. Yaşlılıkta cimrilik, tutuculuk ve bencillik gibi huylar aşikâr hale gelebilir.¹⁴ Yaşlılık, bir taraftan bireysel gelişim devam ederken diğer taraftan da gerileme semptomlarının görüldüğü ve ölümün yaklaşmakta olduğunun farkında olduğu bir dönemdir. Eş ölümü, dost ve akrabaların yitimi yaşlı bireylerde psikolojik hasara neden olabilir ve bu kayıpların telafi edilememesi, yaşlılarda yalnızlık ve yalıtılmışlık duygularına sebep olur. Yalnızlık psikolojisi ile yaşlılar kendilerini işe yaramaz ve toplumsal hayata katılmayan varlıklar olarak görebilirler. Elbette bu duyguların yoğunluğu geçmiş yaşantılara ve kişilik yapısına bağlı olarak değişir, yani her bireyde aynı oranda ortaya çıkmaz. Ayrıca fiziksel olumsuzluklar (kalp hastalığı, felç ya da ortopedik rahatsızlıklar), iştme güçlükleri ve yaşlıyı yaşam enerjisinden alıkoyan diğer rahatsızlıklar, yaşlılarda kuşkuya ve çöküntüye neden olabilir ve ruhsal sağlığı olumsuz etkiler. Ayrıca ölümün yaklaşması bazı yaşlılarda panik ve yadsımaya neden olabilir.¹⁵

Ancak şu unutulmamalıdır ki yaşlılık dönemindeki bireyler ya da diğer tabirle ileri yetişkin yaş grubundakiler homojen bir grup teşkil etmezler. Seksen yaşındaki bir kişi fiziksel ve ruhsal olarak oldukça işlevsel olabilir, buna karşın altmış beş yaşındaki bir kişi pek çok sağlık sorunu ile uğraşabilir. Yapılan birçok çalışma neticesinde genç yetişkinlik ve orta yetişkinlik dönemleriyle karşılaştırıldığında, ileri ye-

¹² Erik H. Erikson, *Identity: Youth and Crisis* (New York: W. W. Norton & Company, 1968), 94-140; M. Orhan Öztürk - Aylin Uluşahin, *Ruh Sağlığı ve Bozuklukları* (Ankara: Nobel Tıp Kitapevleri, 2008), 128.

¹³ Mustafa Koç, "Gelişim Psikolojisi Açısından Yaşlılık Döneminde Ruhsal Gelişim", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/12 (01 Haziran 2002), 288-289.

¹⁴ Saygılı, *Yaşlılık Psikolojisi*, 34-37.

¹⁵ Koç, "Gelişim Psikolojisi Açısından Yaşlılık Döneminde Ruhsal Gelişim", 287-288.

tişkinlikte daha fazla bireysel farklılığın ortaya çıktığı görülmüştür. Genel bir sınıflandırma yapmak gerekirse bu dönemi kronolojik olarak genç-yaşlı (65-74), yaşlı-yaşlı (75-84) ve en yaşlı-yaşlı (85 ve üstü) şeklinde kategorilere ayırmanın doğru bir yaklaşım olacağı öne sürülmüştür. Bireysel farklılıklara rağmen orta yetişkinliğin sonlarındaki bireylere benzerlik göstermekle birlikte genel itibari ile genç-yaşlıların, daha ileri yaşlardaki yaşlı gruplarına göre fiziksel olarak daha iyi durumda oldukları, bilişsel ve duyuşsal yetilerinde daha az gerileme olduğu kabul edilmektedir.¹⁶

2. PANDEMİ SÜRECİNDE YAŞLILIK/YAŞLILAR

Çin’de ortaya çıkan ve kısa sürede dünya çapında etkisini gösteren Covid-19 vakaları, Dünya Sağlık Örgütü tarafından 11 Mart 2020’de pandemi olarak ilan edilmiştir. Bir yılı aşkın bir süredir devam eden salgın milyonlarca insanın enfekte olmasına ve ölümüne neden olmuştur. Bu süreçte Covid-19’un, yaşlı nüfus üzerinde yüksek morbidite ve ölüm oranlarına sahip olduğu anlaşılmış, dolayısıyla dikkatler bu grup üzerine çekilmiş ve taşıdıkları yüksek risk potansiyeline karşı haklarında ayrıca önlemler alınması durumu ortaya çıkmıştır.¹⁷

Yaşlıların bedensel ve fizyolojik yapıları itibari ile tıbbi açıdan Covid tedavilerinin diğer gruplara göre daha güçlükler teşkil ettiği açıklanmıştır. Salgında kronik hastalığa sahip bireylerin kontrolü ve ilaçlara erişimi aksayabileceği gerçeği düşünüldüğünde yaşlı bireylerin bu açıdan çeşitli risklerle karşı karşıya kalacağı/kaldığı, tedavilerinin sekteye uğrayacağı/uğradığı açıktır. Özellikle diyabet, hiper tansiyon, astım, KOAH, koroner arter ve böbrek rahatsızlığı gibi kronik hastalıklara sahip kişilerin bu süreçten daha fazla olumsuz etkileneceği bildirilmiştir. Bununla birlikte Pandemi sürecinde yaşlılar sadece fiziksel ya da tıbbi açıdan değil zihinsel ve sosyal olarak da çok büyük birtakım zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır.¹⁸ Toplumsal açıdan düşünüldüğünde dezavantajlı ve kırılan gruplar arasında yer alan yaşlılar salgında daha savunmasız hale gelmişlerdir.¹⁹

Salgının ilk dönemlerinde Dünya genelinde hayatını kaybedenlerin %95’ten fazlası 60 yaş üzeri hastalar olurken Türkiye’de bu oran %80 düzeyinde kalmıştır. Yine aynı dönemlerde dünyada ve ülkemizde salgınla mücadelede ortaya çıkan “yaşlı” vurgusu, bu hastalığın yaşlılar tarafından bulaştırıldığı, onların tehlikeli oldukları, hastalığa bu grubun kaynaklık ettiği gibi bir yanlış algının oluşmasına ne-

¹⁶ Şule Selçuk, “İleri Yetişkinlerle Çalışan ve Araştırma Yapan Psikologların Dikkat Etmesi Gereken Etik Konular” 22 (18 Ekim 2019), 2.

¹⁷ Zeynep Altın, “Covid-19 Pandemisinde Yaşlılar”, *The Journal of Tepecik Education and Research Hospital* 30 (2020), 49.

¹⁸ Yeşim Gökçe Kutsal, “COVID-19 Pandemi Sürecine Yaşlılık Perspektifinden Bakış”, *Covid-19 Pandemi Sürecinde İleri Yaş Grubuna Yaklaşım*, ed. Yeşim Gökçe Kutsal - Dilek Aslan (Ankara: Türk Geriatri Derneği, 2020), 1-3.

¹⁹ Zeki Karataş, “COVID-19 Pandemisinin Toplumsal Etkileri, Değişim ve Güçlenme”, *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* 4/1 (31 Mayıs 2020), 15.

den olmuştur. Hatta bazı gençler ve yetişkinler arasında yaşlı bireylere karşı nefret ve zorbaca davranışlar baş göstermiştir. Bu davranışlar, yaşlı popülasyonun damgalanmasına²⁰ ve toplumca istenmeyen kişiler olarak kendilerini hissetmelerine sebep olmuştur.

Salgın sürecinde bu tür olumsuzlukların yanı sıra başkalarına bağımlı hale gelen yaşlı bireylerin evde kalmaları ve dışarı çıkamamaları nedeniyle ruhsal açıdan gerileme yaşadıkları, korunma bakım ve gözetim gereksinimlerinin arttığı, aile dinamiklerinin değiştiği bildirilmektedir.²¹ İzolasyona bağlı olarak kişinin sosyal ve fiziksel çevresinin kısıtlanması, olağan rutinini yerine getirememesi, yalnızlık, yalıtılmışlık duyguları ile birlikte, engellenmişlik ve can sıkıntısı hissinin yaşanmasına neden olmaktadır. Bu dönemde özellikle karantina altına alınmak düzenli tıbbi bakıma ve kaynaklara erişimde yetersizlik, temel ihtiyaç maddelerine ulaşamama anlamına gelmektedir. Bu durumlar bireyde hayal kırıklığına, öfkeye ve kaygıya neden olabilmektedir. Daha uzun süreli karantinalar, çelişkili bilgiler, gerek kendisinin gerekse başkalarının enfekte olması ile ilgili korkular, bireyleri hastalıkla aşırı ilgili ve endişeli hale getirebilmektedir. Bu süreçte bireyler, uykusuzluk, konsantrasyon bozukluğu, öfke, sinirlilik, tükenmişlik, suçluluk duygusu, yorgunluk, uyuşukluk, korku ve kaygı gibi şikayetlerde bulunabilmektedirler. Buna bağlı olarak bireylerde uyum bozukluğu, akut stres bozukluğu, travma sonrası stres bozukluğu (TSSB), majör depresyon, yaygın anksiyete bozukluğu gibi ruhsal rahatsızlıklar da gelişebilmektedir. Karantina altına alınmak ya da daha genel anlamda söylenecek olursa sosyal izolasyona tabi tutulmak bireyler için başlı başına bir stresör haline gelebileceği gibi salgın bitse dahi uzun süre ruhsal sorunların devam edebileceği belirtilmektedir.²² Sosyal izolasyon nedeni ile dış uyarıların azalması, anksiyete ve depresyona; kognitif işlevlerde bozulmaya ve demansa neden olabilmektedir. Bu durumlar kalp hastalığı ve ölüm riskini arttırmaktadır. Ayrıca salgın nedeni ile önerilen “fiziksel mesafenin korunması” yanlış anlaşılabilir olarak tecride/dışlanmışlığa dönüşebilmektedir. Yaşlılar için diğer bir olumsuzluk ise salgın sürecinde ortaya çıkan sanal sosyalleşme ve sanal kaynaklara erişimin bütün yaşlılar için aynı derecede mümkün olmamasıdır. Bu olanakların bütün yaşlılar tarafından aynı düzeyde kullanılabildiğini söylemek güçtür.²³ Yaşlı nüfusun maruz kaldığı tüm bu olumsuzluklar karşısında devletler çeşitli önlemler alarak destekleyici politikalar geliştirmiş-

²⁰ Ahmet Türk, “Koronavirüs (Covid-19) Pandemisi Sürecinde Yaşlılara Yönelik Uygulamalar ve Yaşlıların Psiko-Sosyal Durumu Üzerine Bir Değerlendirme” 2020 (10 Temmuz 2020), 38.

²¹ Emine Ekici, “Covid 19 Pandemisi Sürecinde Yaşlı Bireylerin Bakım Yönetimi”, *Haliç Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* 3/3 (30 Eylül 2020), 145.

²² Hayriye Mıhrimah Öztürk, “İzolasyonun Ruh Sağlığı Açısından Riskleri; Önleme ve Tedavi Süreçleri”, *Covid-19 Pandemi Sürecinde İleri Yaş Grubuna Yaklaşım*, ed. Yeşim Gökçe Kutsal - Dilek Aslan (Ankara: Türk Geriatri Derneği, 2020), 51-52.

²³ Altın, “Covid-19 Pandemisinde Yaşlılar”, 54.

lerdir. Ülkemizde bulaş zincirini kırmak ve yaşlıların şüpheli ya da gerçek taşıyıcılardan ayrılması hedeflenerek izolasyon kuralları hayata geçirilmiştir.²⁴

3. YAŞLILIK, RUH SAĞLIĞI VE DİN

Yaşlı denince olgun kemale ermiş bir kişi, bir şahsiyet, bir figür belirir zihinde. Bu, elbette idealize edilmiş yani ide olarak zihinde yer alan bir düşüncedir. Gençlikte maddecilik ve faydacılık üzerine yoğunlaşan hayat, yaşlanmayla birlikte aşkın ve kozmik bir hayat görüşüne doğru evrilir.²⁵ Bu düşüncelere paralel olarak dindar ya da muttaki yaşlıların kemale ermiş bir din anlayışına sahip olması, Tanrı ile, evren ile, kendileri ile ya da başka dilde söyleyecek olursak varoluşla sorunlarını çözmüş olması beklenir. James'in ağırbaşlılık olarak tarif ettiği ve ciddi bir ruh haline gönderme yaptığı din belki de yaşlılıkta ortaya çıkması muhtemel bir ruh halidir²⁶ ya da Allport'un olgunluk dini dediği olgunun yetişkinlikten yaşlılığa uzanan süreçte ortaya çıkması beklenen bir durum olduğu düşünülebilir. Çünkü o, -yaşlılardan beklendiği üzere- bütünleşmiş bir hayat felsefesine sahip olanları bu kapsamda değerlendirmektedir.²⁷ Öyle ya da böyle diğer yaş grupları ile karşılaştırıldığında yaşlıların en yüksek dindarlık düzeyine sahip olduğu ve önemli ölçüde dini kurumlardan destek aldıkları yadsınamaz bir gerçektir.^{28,29}

²⁴ Türkiye Sağlıklı Kentler Birliği (TSKB), "Covid-19 ve Yaşlı Nüfus" (Erişim 20 Şubat 2021). Bu hedef doğrultusunda 65 yaş ve üstü nüfus ilk günlerden itibaren sosyal izolasyona tabi tutulan ilk grup olmuştur. 523000 kişiye bizzat evde bakım hizmeti verilmiştir. Kurumsal bakım hizmeti alan 27500 yaşlının ise kurum içerisinde geniş bahçelerde, -kurallara uyarak- gezinti ve egzersizlerini yaparak izolasyonları sağlanmıştır. Bununla birlikte bu kurumlarda çalışanların sayısı %10 artırılmış, dönüşümlü çalışmaları ve görevlerine başlamadan önce test olmaları sağlanmıştır. İçişleri Bakanlığı tarafından 22 Mart 2020 tarihi itibarı ile 65 yaş ve üzeri vatandaşların ölem amaçlı dışarı çıkmaları yasaklanmıştır. Gerekli ihtiyaçlarının temini için 112, 144, 155 ve 156 hatlarının aranması sağlanmıştır. Vergi borçları ertelenmiş, yaşlılık maaşları 1000 TL'den 1500 TL'ye çıkarılmıştır. İsteyenlere maaşları evlerinde teslim edilmiştir. Kurum bakımından ücretsiz yararlanmaları sağlanmıştır. Bilgilendirme amacıyla yaşlılar için rehberler hazırlanmıştır. Sağlık danışma hattı olarak 184 kullanılmıştır. Rapor gerektirmeyen ilaçlar aile hekimlerine telefonla yazdırılabilmiş, rapor gerekenlerde ise reçete zorunluluğu kaldırılmıştır. 21 Mayıs 2020'den itibaren seyahatleri, izne bağlanmış, 10 Haziran 2020 tarihinden itibaren belli saatlerde dışarıya çıkmalarına izin verilmiştir. Tüm bu uygulamalar neticesinde salgının yavaşladığı ve ölümlerin azaldığı görülmüştür. Buna karşın uzayan süreçle birlikte yaşlı nüfusun ruh ve beden sağlığının yiprandığı ve işlevselliklerinin azaldığı kaydedilmiştir.

²⁵ Susan H. McFadden, "Bağlantı Noktaları: Gerontoloji ve Din Psikolojisi", çev. Ece Erbuğ, *DİN ve Maneviyat Psikolojisi Temel Yaklaşımlar ve İlgili Alanları*, ed. İhsan Çapçoğlu - Ali Ayten (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013), 345; Lars Tornstam, *Gerotranscendence* (New York: Springer, 2005), 39-43. Tornstam tarafından geliştirilen Geroaşkınlık (*Gerotranscendence*) Teorisine göre bireyler yaşlanmayla birlikte aşkınlık düşüncesinin hakim olduğu bir düşünce ve yaşam stiline ulaşıyorlardı. Tornstam bunun hayat memnuniyetini artırıcı bir etkiye sahip olduğunu iddia etmiştir. Tornstam, Geroaşkınlık için filozof Whitehead ve Wittgenstein'in -gençlik çağlarına kıyasla- ilerleyen yaşlarında düşüncelerindeki değişimi örnek olarak vermektedir. Ancak, Geroaşkınlık sadece yaşlılık döneminde değil hayatın erken dönemlerinde yaşanan travmatik olaylar neticesinde de ortaya çıkabilmektedir. Son olarak Geroaşkınlığın hayat memnuniyetini artırıcı bir etkiye sahip olduğu tezi pratik olarak gösterilmiştir.

²⁶ William James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017), 47-50. James, bu dönemi mükemmel dini dönem olarak tarif etmiştir.

²⁷ Gordon W. Allport, *Birey ve Dini*, çev. Bilal Sambur (Ankara: Elis, 2004), 71-86.

²⁸ McFadden, "Bağlantı Noktaları: Gerontoloji ve Din Psikolojisi", 333.

²⁹ Dünya genelinde yaşlı dindarlığını konu edinen literatür Hristiyan kültürü merkezlidir. Bu literatür genellikle yaşlıların kiliseye katılım oranları ile dindarlık düzeyleri arasındaki ilişkiler ile ilgilidir. Yapılan araştırmalara göre yaşlıların, orta yaşta bireylere ve gençlere göre dindarlığın farklı boyutlarında (inanç, ibadet, bilgi, duygu ve tecrübe) daha yüksek katılım gösterdikleri tespit edilmiştir. Diğer taraftan gün geçtikçe genişleyen yaşlı-

Din, gerek koruyucu gerekse destekleyici öğeleri ile ruh sağlığı üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir. Sarsıcı olaylar karşısında Tanrı'ya ve dine yönelen kişiler daha az kaygı ve üzüntü ile hareket etmekte, dinden ve dini çevreden destek alarak sorunları ile mücadele edebilmektedirler. Din, travmatik tecrübelerin etkisini hafifleten ve zor zamanlarda stres ile mücadelede bireyi destekleyici bir unsurdur.³⁰ Pandemi süreci ve koşulları bireyler için önemli bir stresör ve travmatik deneyim haline dönüşmüştür. Dolayısıyla bireylerin bu süreçte maneviyata yönelmeleri ve inançlarından destek almaları olağan bir durum olarak ön görülebilir. Nitekim Covid 19 etkileri ve dini başa çıkma ilişkisi üzerine Pirutinsky ve arkadaşları tarafından Amerikan Ortodoks Yahudileri arasında yapılan bir çalışmada olumlu dini başa çıkma ile Covid-19'un yol açtığı olumsuz etkilerinin azlığı arasında pozitif korelasyon istatistikî olarak gösterilmiştir.³¹ Dolayısıyla din, birey için bu süreçte temel bir kaynak ve anlam sağlayıcı olarak düşünülebilir. Bu yönüyle din, ruh sağlığına katkı sağlayabilecek birçok enstrümana sahiptir. Bireyler “yaşadıklarını kutsal bir alanla ilişkilendirme, sabretme, tevekkül etme, hayra ya da şerre yorma, imtihan edildiğini düşünme, cezalandırıldığı fikrine kapılma, ibadet etme, Allah'ın kudretine ve merhametine sığınma, Yüce Kudret'e öfkelenerek O'nun varlığı ve gücünü sorgulama, ümitsizliğe kapılma gibi olumlu ya da olumsuz dinî ve manevî içerikli tutum ve davranışlar” sergileyebilmektedirler. Anlam arayışı ve kontrol duygusu bu tür zorlu yaşam koşullarında birey için son derece önemli hale gelmektedir. Bireyler genellikle üstesinden gelemediği ve kontrol edemediği durumlarda, dine ve dinsel pratiklere yönelmektedirler.³² Özellikle yaşlılar için kontrol duygusu son derece işlevseldir. Yaşlılara hayatlarını kontrol edebilecekleri hissini vermenin hem fiziksel hem de psikolojik açıdan olumlu sonuçlar doğurduğu görülmüştür. Örneğin hastaneye ya da bakımevine gelen kendini kısıtlanmış ve çaresiz hisseden yaşlılara az da olsa

lık ve dindarlık ile ilgili çalışmalara, ölüm kaygısı, yaşam doyumu, mutluluk, hayattan zevk alma ve maneviyat arayışı gibi konular da dahil edilmiştir. (Bakınız; İhsan Çapçioğlu - Önder Bilgin, “Yaşlılara Yönelik Dini Sosyal Hizmet Uygulamaları Çerçevesinde Yaşlılık ve Dindarlık İlişkisinin Tarihsel Gelişimi ve Ülkemizdeki Durumu Üzerine”, *Millî Eğitim Dergisi* 193 (2012), 44.) Örneğin Ankara'da ve İstanbul'da yaşayan 69-87 yaşlar arasındaki yarısı dindar yarısı dindar olmayan 32 Müslüman yaşlı örneklem ile yapılan araştırmada yaşlılık problemlerini inanç ile aşanların hayat memnuniyetinin yüksek seviyede olduğu, hayat memnuniyeti düşük olanların hiçbirisinde ise bu tür bir inanç deneyimini olmadığı bulgulanmıştır. Farklı ülkelerde ve farklı dine mensup bireylerde yapılan çalışmalarda da bu bulgular desteklenmiştir. (Bakınız; Harold G. Koenig, Faith and Mental Health: Religious Resources for Healing (Philadelphia: Templeton Foundation Press, 2005), 53.) Şentepe ise yaşlılık döneminde dindarlık, dini başa çıkma ve başa çıkma tarzları arasındaki ilişkileri incelediği ampirik çalışmada, yaşlıların kendilerini dindar olarak tanımladıkları, inanç, duygu ve tecrübe boyutunda dindarlığın kendisini daha yoğun gösterdiğini ve bir problem karşısında yaşlıların dini başa çıkmayı olumlu ve aktif bir şekilde kullandıklarını istatistikî olarak bulgulanmıştır. (Bakınız; Ayşe Şentepe, “Yaşlılık Döneminde Dini Başa Çıkma”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2015), 200.)

³⁰ Zafer Cihrioğlu vd., *Dindarlık Ruh Sağlığı ve Modernite* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2013), 86-93.

³¹ Steven Pirutinsky vd., “COVID-19, Mental Health, and Religious Coping Among American Orthodox Jews”, *Journal of Religion and Health* 59/5 (Ekim 2020), 2288-2301.

³² Nimet Ferah, *Boşanma Psikolojisi Dini Başa Çıkma Yaklaşımı* (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2019), 132-135; Ali Ayten - Refik Yıldız, “Dindarlık, Hayat Memnuniyeti İlişkisinde Dini Başa Çıkmanın Rolü Nedir? Emekler Üzerine Bir Araştırma”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/1 (2016), 283.

kontrol hissi vermenin onlar üzerinde büyük etkileri olduğu gözlenmiştir.³³ Bu açıdan sorunlarla başa çıkmada ve sağlıklı bir şekilde hayata tutunmada yaşlılar için dini ve manevi yönelim önemli hale gelmektedir. Hatta yaşlılar bu konuda duygusal ve manevi desteğe ihtiyaç duyabilmektedirler.³⁴

4. YÖNTEM

Pandemi sürecinde Müslüman yaşlıların dini düşüncelerini ve ruhsal etkilenimlerini ele almayı hedefleyen bu çalışmada nitel araştırma paradigmasına uygun bir şekilde veriler elde edilmiş ve literatürdeki çalışmalarla yorumlanmıştır. Nitel araştırma değişkenlerden daha çok olay yönelimli ve vakaları merkeze alan bir yaklaşımdır.³⁵ Bu yaklaşımla olaylar ve olgular betimlenebilmekte ve nedensel süreçler analiz edilebilmektedir.³⁶ Çalışmanın deseni bu imkanlar dairesinde bir durum çalışmasıdır. Durum çalışması, bir veya birkaç durumu (örneğin pandemi sürecinde dini düşünceler ve ruhsal etkilenimler) kendi sınırları içinde bütüncül olarak analiz etme ve temaları ve örüntüleri ortaya çıkarma ve yorumlama imkanı sağlamaktadır. Verilerin elde edilmesinde mülakat tekniği kullanılmış, analizinde ise betimsel analiz yoluna gidilmiştir.³⁷ Bu doğrultuda yarı yapılandırılmış açık uçlu sorular hazırlanmıştır. Uygulama 1-20 Şubat 2021 tarihlerinde gerçekleştirilmiştir. Yarı yapılandırılmış sorulardan bazıları şu şekildedir: Kaç yaşındasınız? Kronik bir rahatsızlığınız var mı? Kendinizi dini açıdan nasıl tanımlarsınız? İbadetlerinizi yapabiliyor musunuz? Koronavirüs salgını ile ilgili ne düşünüyorsunuz? Bu salgın sizi nasıl etkiledi? Kiminle yaşıyorsunuz? Bu hastalığı yakalanan yakınlarınız oldu mu? Sosyal izolasyon ve tedbirler hakkında ne düşünüyorsunuz? Dini açıdan bu olayı nasıl yorumluyorsunuz? Mülakatlar sonucu verilen cevaplar not edilmiş, akabinde de nitel araştırma paradigmasına uygun bir şekilde analiz (betimsel analiz) edilmiş ve yorumlanmıştır. Araştırmanın ana temasını oluşturan “ruhsal etkilenimler” ve “dini düşünceler” kategorilerinde değerlendirilecek bulgular ayrıca bir başlık altında sunulmadan betimlenmiştir. Yine aynı şekilde alt temalar olarak değerlendirilecek “sosyo-demografik özellikler”, “dindarlık”, “ruh sağlığı ve din”, “ölüm korkusu”, “apokaliptik düşünceler” ve “dini sosyal destek” gibi kategoriler de betimlenmiştir. Dini başa çıkma (ve alt kategorileri) ve dini yüklenme gibi unsurlar ise başlı başına bir çalışma gerektirdiği için analize ve yorumlamaya tabi tutulmamıştır, bu

³³ Elliot Aronson vd., *Sosyal Psikoloji*, çev. Okhan Gündüz (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2012), 869-870.

³⁴ Orhan Gürsu - Yaşar Ay, “Din, Manevi İyi Oluş ve Yaşlılık”, *Journal of International Social Research* 11 (30 Aralık 2018), 1180-1181.

³⁵ W. Lawrance Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar I*, çev. Sedef Özge (Ankara: Yayınodası Yayıncılık, 2013), 235.

³⁶ Hüseyin Bal, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2012), 69.

³⁷ Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2006), 79. Mülakat ve betimsel analiz teknikleri için bakınız s.119-140 ve s. 221-227. Ayrıca unutulmaması gereken bir diğer husus betimlemelerde alıntılar gerekli yerlerde doğrudan verilebildiği gibi bazı veriler ise dışarıda bırakılabilmektedir.(s.224)

konular “dini düşünceler”, “ruh sağlığı ve din ilişkisi” bağlamında değerlendirilmiştir.

5. BULGULAR VE YORUM

Müslüman yaşlıların pandemi sürecine ilişkin ruhsal etkilenimlerini ve dini/manevi düşüncelerini konu edinen bu çalışmanın örneklemini 65 yaş ve üzeri 5'i kadın 10'u erkek olmak üzere toplam 15 Müslüman yaşlı birey oluşturmaktadır. Katılımcılar K1, K2, K3,...K15 şeklinde kodlanmıştır.

Aşağıda yer alan Tablo-1 katılımcıların sosyo-demografik özelliklerini göstermektedir. Buna göre örneklem yaş aralığı 65 ile 83 arasında değişmektedir. Örneklemin eğitim düzeyi dikkate alındığında K14 üniversite mezunudur, diğerleri ilkokul ya da ortaokul mezunu olmakla birlikte hiç okula gitmeyip dışardan okuma yazmayı öğrenenler de vardır. Bu kişiler (K3, K5, K13) okur-yazar olarak kaydedilmiştir. Örneklemin eğitim durumu oldukça düşük gözükmektedir. Katılımcıların doğum tarihleri düşünülürse -ki 1937 ile 1955 aralığındaki tarihlere tekabül etmektedir- ve tarihi şartlar, eğitim imkanları ve okula erişim gibi şartlar göz önüne alındığında örneklemin eğitim düzeyinin düşük gözükmesi oldukça normal kabul edilebilir. Örneklemin gelir durumuna bakıldığında ise çiftçilik ile uğraşan K11, kira geliri olan K4, K5, K7 dışında kalan katılımcıların K2 hariç emekli, dul ya da yaşlılık maaşından başka bir geliri yoktur. Dolayısıyla örneklemin çoğunluğunun gelir durumu düşüktür. Örneklem grubundakilerin hepsi büyükşehirlerde yaşamaktadır. K1 ve K2, K3 ve K4, K7 ve K8 karı-kocadır. K5, K10, K11, K13 ve K15 eşini kaybetmiştir. K12 evli olmasına karşın eşinin rahatsızlığı (alzheimer) ve başka şehirde bakım alması nedeniyle tek başına yaşamaktadır. K10 haricinde diğerlerinin kendilerine ait evi vardır. K11, K12 ve K14 haricindekiler kronik bir rahatsızlığa sahiptir. Bu kronik hastalıklar; parkinson (K15), romatizmal ve ortopedik sorunlar (K2, K4, K5, K8, K7, K10, K13), prostat (K1), şeker (K3, K5, K9), kalp rahatsızlığı (K9), panik atak (K5), tansiyon (K3, K5, K9), katarakt ve görme sorunları (K4, K13) şeklindedir.

Tablo- 1: Katılımcıların Genel Sosyo-Demografik Özellikleri

	Cinsiyet	Yaş	Eğitim	Gelir Durumu	Medeni Durum	Kiminle Yaşıyor	Kronik Hastalık
Katılımcı 1	Erkek	68	İlkokul	Emekli Maaşı (SSK)	Evli	Eşiyle yaşıyor	Var
Katılımcı 2	Kadın	65	İlkokul	Yok	Evli	Eşiyle yaşıyor	Var
Katılımcı 3	Kadın	76	Okur-yazar	Emekli Maaşı (Bağkur)	Evli	Eşiyle yaşıyor	Var
Katılımcı 4	Erkek	80	İlkokul	Emekli Maaşı (Bağkur)+Kira Geliri	Evli	Eşiyle yaşıyor	Var
Katılımcı 5	Kadın	66	Okur-yazar	Dul Maaşı+Kira Geliri	Dul	Kızı ile yaşıyor	Var

Katılımcı 6	Erkek	65	İlkokul	Emekli Maaşı (SSK)	Evli	Eşiyle yaşıyor	Yok
Katılımcı 7	Erkek	71	İlkokul	Emekli Maaşı (Bağkur)+Kira Geliri	Evli	Eşiyle yaşıyor	Var
Katılımcı 8	Kadın	66	İlkokul	Emekli Maaşı (Bağkur)	Evli	Eşiyle yaşıyor	Var
Katılımcı 9	Erkek	83	İlkokul	Emekli Maaşı (SSK)	Evli	Eşiyle yaşıyor	Var
Katılımcı 10	Erkek	72	İlkokul	Yaşlılık Maaşı	Dul	Kızı ile yaşıyor	Var
Katılımcı 11	Erkek	71	İlkokul	Emekli Maaşı+Çiftçilik	Dul	Tek başına yaşıyor	Yok
Katılımcı 12	Erkek	67	İlkokul	Emekli Maaşı (Bağkur)	Evli	Tek başına yaşıyor	Yok
Katılımcı 13	Kadın	76	Okur-yazar	Dul Maaşı	Dul	Tek başına yaşıyor	Var
Katılımcı 14	Erkek	65	Lisans	Emekli Maaşı (Emekli Sandığı)	Evli	Eşiyle yaşıyor	Yok
Katılımcı 15	Erkek	79	Ortaokul	Emekli Maaşı (Emekli Sandığı)	Dul	Oğlu ile yaşıyor	Var

Yaşlılıkla birlikte birçok sağlık sorunu ortaya çıkmaktadır. Yapılan çalışmalarda 65 yaş ve üzeri nüfusta kronik hastalık prevalansının %66'nın üzerinde olduğu saptanmıştır. Hemen hemen her üç yaşlıdan birisinde kalp damar, diyabet ve tansiyon sorunları olduğu saptanmakla birlikte yaşlı nüfus arasında en sık rastlanan sağlık sorunların sırasıyla, eklem ağrısı ve romatizma, görme sorunu, işitme sorunu ve yüksek tansiyon olduğu tespit edilmiştir. Kronik hastalıklar nedeniyle toplum içerisinde aktif yaşam kısıtlı hale gelmekte ve yaşam kalitesi düşmektedir.³⁸ Örneklemin muzdarip olduğu kronik sağlık sorunlarının görünümü genel nüfus üzerinde yapılan bu çalışmalarla uyumludur. Örneklemin üçte ikisinden fazlası kronik bir sağlık sorunu ile mücadele etmek durumundadır. Bunun da onların yaşam kalitesini azaltıcı bir etkiye neden olduğu varsayılabilir. Pandemi süreci de bu sorunlara eklenildiğinde bu bozucu etkinin arttığı söylenebilir. Nitekim K5 bu süreçte eklem ağrıları nedeniyle doktora müracaat etmek zorunda kaldığını, omuriliğinde çökme ve çatlak tespit edildiğini ve ameliyat olmak zorunda kaldığını ifade etmiştir. Bu süreçlerin psikolojik olarak kendisini yordugunu zaten panik atak hastası olduğu için daha fazla endişeye kapıldığını, virüse yakalanacağını ve sonunun yaklaştığını düşündüğünü ifade etmiştir.

Var olan kronik sorunlarının yanı sıra yaşlıların pandemi nedeniyle yaşamları daha da kısıtlı hale gelmiş, bu süreçte birlikte ortaya çıkan stres, kaygı, bunalım, çöküntü gibi ruhsal sorunlar da yaşlıların var olan zorluklarına eklenmiştir. Yaşamdan duyulan keyif ve iyilik hali iyice bozulmuştur. Katılımcılar bu sürecin ruhsal olarak olumsuz ettiklerini bizzat ifade etmişlerdir. Dolayısıyla aşağıda yer

³⁸ Birsen Altay vd., "Yaşlıların Sağlık Algısı, Yaşam Kalitesi ve Sağlıkla İlgili Yaşam Kalitesini Etkileyen Faktörler", *TAF Prev Med Bull* 15/3 (2016), 182.

alan ifadeler tematik olarak katılımcıların olumsuz ruhsal etkilenimleri olarak değerlendirilebilir.

İnsanların birbirine yaklaşımı tuhaflaştı, insanlar birbirinden kaçır oldu, birbirinden uzaklaştı, birbirine şüphe ile bakıyor. Evden çıkamıyoruz. Endişe verici bir durum, evden çıksan bir türlü, çıkmasan bir türlü (K1). Görünmeyen bir mikrop ile savaşıyoruz. Ne yapacağımızı bilmiyoruz. Allah'ım korusun bizi. Evlere kapandık, sosyal hayatımız kalmadı (K2). Daha önce hasta oldum ameliyat oldum ama böyle bir şey yaşamadım, görmedim. Bu hastalığa tutulunca çok yaşadım, bilincimi kaybetmişim, gözümlü hastanede açtım. Eşim çocuklarım panik olmuş (K3). Eşim hasta olunca çok korktum, iki hafta hastanede kaldı, onu kaybetmekten korktum (K4). Bu hastalığa alıştık, ilk çıktığımda bunaliyorduk ama şimdi alıştık, olanlara pek şaşırıyoruz. Bu kısıtlamalardan dolayı bir yerlere gidemez olduk. Çoluk çocuğa hasret kaldık. Bu süreçte ameliyat oldum, çok korktum, zor günlerim oldu. Biz çok yokluk gördük, zor zamanlar geçirdik, ama böylesini hiç görmedik. Bu hastalık yüzünden akrabalarımı kaybettim çok üzüldüm (K5). Eşim pozitif çıktı, çok endişelendim, daha yaşlı annem var, o hasta olacak diye korktum. Halk olarak çok bunaldık (K6). Düzenimiz değişti, sürekli evdeyiz, uyku alışkanlığımız değişti, gece 4'te uyuyorum (K7). Bu işin sıkıntısını çekiyoruz, evlerde sıkılıyorz (K11). Evde kapalı kalınca stres oluyorum. Başka hastalıklar ortaya çıkıyor (K12). Önceden yabancılaşmaktan, insanların birbirinden uzaklaşmasından, komşuluğun akrabaların kalmamasından, ferdiyetçilikten, herkesin ayrı takılmasından şikâyet ediyorduk. Şimdi daha beter oldu, insanlar birbirinden kaçır oldu. İnsan çocuğunu kucağına alamıyor, yakınları ile görüşemiyor. Bir bunalım hali var. İnsan aciz, teknoloji ilerleme her şey çaresiz kaldı, insanlar aya gidiyor ama bir virüsün karşısında çaresiz kaldı bütün dünya (K14).

Görüldüğü üzere yaşlılar korku, kaygı, üzüntü, sıkıntı, panik, çaresizlik, yalnızlık ve yabancılaşma duygularını bizzat ifade etmekle birlikte kendilerini bunalı ve stres altında hissetmektedirler. Bunun dışında örnekle grubundaki yaşlılar apokaliptik ve dini endişeler de aktarmışlardır. Örneğin K5, “kıyamet kopacak dünya batacak diye düşündüm” derken, K6, “bak kıtlık kuraklık da başladı, bu bir felaket, Ahir zamanda Allah Cebrail'i gönderecek ve 7 yıllık kıtlık olacak, işte başladı” demektedir. Dein gerek sekülerler gerekse dindarlar arasında Covid-19 pandemisinin varoluşsal bir krize neden olduğunu, dolayısıyla pandemi anlamlandırmanın bir yolunun da apokaliptik (kıyamete ilişkin) söylemler olduğunu belirtmektedir.³⁹ Dolayısıyla yaşlıların bu süreçte apokaliptik düşünceler sergilemesi normal kabul edilebilir. Bunun onların anlamlandırma ihtiyacına karşılık –özellikle bu süreçte doğal bir düşünce olduğu düşünülebilir. Elbetteki burada kişinin olayları anlamlandırma ve yorumlama biçimi, geçmiş yaşantıları, hastalık öyküsü etkindir. Nitekim K5 zaten panik atak hastası olduğunu, özellikle oğlu, gelini ve torunu Covid-19'a yakalandığında sabaha kadar uyuyamadığını, kötü düşüncelerin kendisini bırakmadığını bildirmiştir.

Örneklemin dindarlık düzeyi oldukça yüksektir. Katılımcıların hepsi beş vakit namazını kıldığını, diğer ibadetlerini aksatmadıklarını, düzenli olarak da Kur'an okumaya devam ettiklerini ve dini açıdan hassas ve özenli olduklarını, dini gün ve

³⁹ Simon Dein, “Covid-19 and the Apocalypse: Religious and Secular Perspectives”, *Journal of Religion and Health* 60/1 (Şubat 2021), 5-15.

gecelere önem verdiklerini, hayatlarında çoğunlukla Allah'ın rızasını gözettiklerini ifade etmişlerdir. Normal şartlarda erkeklerin hemen hemen hepsi sağlık koşulları el verdiği ölçüde camide namazlarına devam ettiklerini söylemişlerdir. K1, bazı durumlarda fahri imamlık yaptığını, K15 hafız olduğunu aktarmıştır. K3, K4, K5, K7, K8 ve K13 hac görevini yerine getirdiğini dile getirmişlerdir. Pandemi koşullarında dışarıya çıkmak ve camiye gitmek mümkün olmadığında K1 ve K2, K7 ve K8, K14 evde karı koca olarak cemaatle namaz kıldıklarını bildirmişlerdir. Katılımcı erkeklerden sağlık koşulları el verenler bu süreçte de izin verilen saatlerde vakit namazlarına ve Cuma namazına gittiklerini, tedbirlere riayet ettiklerini, cami bahçesinde kısıtlı da olsa arkadaşları ile görüştiklerini, temiz hava aldıklarını belirtmektedirler.

Bu noktada din ve ruh sağlığı arasındaki ilişki düşünüldüğünde bu ilişkisinin en önemli veçhelerinden bir tanesi bireylere sağladığı sosyal destektir. Psikolojik iyilik halinin devam ettirilmesi noktasında destekleyici insan ilişkileri ruhsal rahatsızlıklar için doğrudan önleyici bir işlev ifa etmektedir. Özellikle dini kurumlarda ibadetlere devam etmek, dini bir topluluğa katılmak bireyin inancının ve ümidinin devam ettiğini en açık göstergelerinden birisidir. Bütün bunlar bireyin zor ve sıkıntılı zamanlarında anlam ve ümit kaynağı teşkil etmekte, bireye manevi destek sağlamaktadır.⁴⁰ Yaşlılar için cami, mevlid ve dini organizasyonlar, cenaze merasimleri gibi pratik ve etkinlikler birer sosyalleşme imkanı anlamına gelmektedir. Yukarıda kısmen değinildiği üzere Covid-19 pandemi sürecinde yaşlılar bu ve benzeri birçok imkandan mahrum kalmıştır. Katılımcıların Covid-19 salgını ile ilgili dini düşünceleri şöyledir;

Ders almamız lazım, insanlar azdı. Şükür kanaat kalktı. Dünyada katliamlar arttı, ülkeler katliam yapıyor. Korona Allah'ın bir lütfü. İnsanlar bundan ders almalı. Allah varlığından haberdar etti. İnsanlar manadan ayrılmış, maddeye saplanmış, anlamıyorlar. Kibir bastı insanları maddeye bağlandı. İnsanlar nimetin şükürünü bilmedi. Hoyrat yaşantının hoyrat sonuçları olur. Kuraklık da başladı. Kanaat yok, şükür yok. Afrika'da insanlar açlıktan ölüyor. Burada ekmekler çöpe gidiyordu. Aklınızı başımıza alın dünyayı size dar ederim dedi Allah, ama ders almıyorlar. Almanya'da camiler yakılıyordu, bir ülkede insanları camide taradılar, ne oldu, ezanlar Avrupa'da yankılandı. Amerika'da peygamberimizin hadisi aşıflere asıldı, ne oldu karikatürler filan. İbn Haldun, insanları açlık değil tokluk öldürür diyor, tıka basa yiyoruz. İnsanlar markete akın etti. İşte medeniyet tek dışı kalmış canavar, eskiden insanlar her şeyini kendi yapar ederdi, ne oldu şimdi onlar geri geldi. İnsanlık yerde sürünüyor, çok vahim durumdayız. İnsanların kimyası bozulmuş, selamı sabahı kesmiş, komşuluk bitmiş, Allah insanı eşrefi mahlukat olarak yaratmış, Müslüman olmadan önce 'insan' olmak lazım. (K7) Bir anlamda bu bir fırsat, yani bunun avantajları ve dezavantajları var. İnsanların kendine gelmesi, kendini tanıması, özüne dönmesi bir anlamda kendini bilmesi için bir fırsat, ama bunu anlayan yok. Yeryüzünde zulüm ve haksızlıklar, aymazlıklar devam ediyor. Adamlar kumar oynamak için tedbirleri hiçe sayıyor. Başımıza taş yağsa akıllanmayacağız. Allah akıl fikir versin. Pandeminin getirdiği bir bunalım var. Bu buna-

⁴⁰ Köylü, Mustafa, "Ruh Sağlığı ve Din", *Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri*, ed. Nurullah Altaş - Köylü, Mustafa (İstanbul: Ensar Yayınları, 2015), 93-94.

lımdan çıkmanın yolu, kendini tanımak ve özüne dönmek, insan kendini başıboş sanıyor, özgürlüğünü öyle yorumluyor ama insan aynı zamanda Allah'ın kulu olduğunu unutuyor. Allah'ın kulu olduğumuzu unutmayacağız, unutursak işte böyle olur. Başka bir yönüyle bence bu bir ceza ve ibret almamız gereken bir durum, Kuran'da geçiyor; sadece içinizden zalimlere erişmekle kalmayacak bir azaptan sakının... diye, bu böyle bir azab.⁴¹ (K14) Herkes darmadağın oldu camide, oysa safları sık ve düzgün tutun diyordu hocalarımız, cumalara gidemez olduk, cumalar tam kılınmıyor, namazlar tam kılınmıyor, ramazanda teravih olmadı, hatamız ne, günahımız ne bilmiyoruz, kuraklık işaretleri başladı, yağmur yok, kar yok. (K1)

Aşısı olduğunu belirten K9, “Hastalık Allah’tan gelen bir şeydir, günahlarına kefalettir, Allah’a sığınırsın, iyilik yaparsın olur biter” demektedir. K10 da “Her şey Allah’tan” derken, K11, “Allah bununla idare edin dedi, arkası daha kötü” demektedir. K12, “Bu bize Allah’tan geldi, bu bir ceza, bu ceza ile Allah bizi uyarıyor, dürüst yaşayın düzgün yaşayın diyor” demektedir. K2, “Allah’ın imtihanı (ceza demeyelim), imtihandan kurtulmayı diliyorum, sadece bizim değil tüm dünyanın” demektedir. K3, “Çok azdık, gençlerimiz, cahillerimiz! Allah bizi imtihan ediyor, haberlerde seyrediyoruz evi kumarhane yapmışlar, Allah ıslah etsin” demektedir. K4, “bu bir uyarı, bunun karşısına sabretmemiz gerekiyor, gözünü sevdiğim bize bunu imtihan olarak verdi” demektedir. K6, “Allah’ın izni olmadan bir yaprak bile kılmadamız, her şey Allah’tan hayır da şer de, imtihan” demektedir. K15, “her şey Allah’tan, bu da Allah’tan gelen bir hastalık, Allah’tan gelene ne yapabilirsiniz” demektedir.

Diğer taraftan Covid-19 sürecinde ve genel anlamda örneklemin ölüme ilişkin düşünceleri de sorulmuş, bu konudaki ruhsal etkilenimleri ve dini düşünceleri anlaşılmasına çalışılmıştır. Örneklem grubundakilere ölüme ilişkin düşünceleri sorulduğunda hemen hemen hepsi bu hastalığın sebep olduğu bir ölümü istemediklerini, yakınlarının olmadığı izole edinilmiş bir cenaze törenini istemediklerini belirtmişlerdir. Buna karşın ölümden korkmadıklarını önünde sonunda bu hayatın biteceğini bildiklerini inançlarına dayanarak bilgece ifade etmişlerdir. Örneğin eşi Covid-19 nedeniyle enfekte olan K4, eşini kaybetme ihtimalinden dolayı son derece üzüntü duyduğunu ve onun için endişelendiğini izah etmiş, ölüme ilişkin korkuları ve düşünceleri sorulduğunda “ölümden hiç korkulur mu? Bu dünyada kalıp ne yapacaksın? Vademiz yetince hepimiz öleceğiz. Vade yetmeyince ne olacak, her şey Allah’ın takdiri. Nasıl olsa gideceğiz. Allah ne derse o” demiştir. K4’ün eşi K3, bizzat hastanede Covid-19 nedeniyle tedavi edilmiş, hatta baygın halde hastaneye kaldırılmış ve yakınları tarafından öldüğü düşünülmüştür. O şöyle diyor: “Ölümden korkmuyorum ama yine de ölümün yüzü soğuk, vakit gelince ecel gelince gidersin, o zaman korkarsın belki.”

⁴¹ Sadece içinizden zulmedenlere erişmekle kalmayacak olan (umuma sirayet ve hepsini perişan eden) bir azaptan sakının ve bilin ki Allah, azabı çetin olandır” (el-Enfâl 8/25). Türkçe Kur’an Mealleri, “Enfâl Suresi 25. Ayet” (Erişim 26 Şubat 2021).

K2, “(bu hastalığa yakalanmaktan) korktum tabi ki ama bu ölümden korkmak değil, insan bu hastalıktan ölmekten korkuyor. Kimse cenazene gelemiyor, ne de sen başkasının cenazesine gidebiliyorsun” derken, K5, “Abdestli yatarım, çok korktum ama ölümden değil, bu hastalıktan ölmekten, cenazene kimse gelmiyor. Allah ölümün de hayırlısını versin, bu acıklı bir ölüm” demiştir. K9, “Ölümden korkmuyoruz. Ölüme severek gideceksin eğer imanın bütünsü. İsyân etmeyin tevekkül edin rıza gösterin diyor Allah. Hastalığa dayanamayıp isyan ediyorsan ölünce ne yapacaksın. Bu dünyalığını da öte dünyalığını da hazır edeceksin” derken, K7, “Rabbim, aklımızı fikrimizi almadan canımızı almasın, imanımızı kurtarmadan canımızı almasın. Tertemiz huzuruna alsın” demiştir. K8, “Ölümden korkmuyoruz ama bu hastalıktan ölünce yıkamıyorlar bu korkutuyor, kimse cenazene gelmiyor” ve K10, “her şey Allah’tan ölüm de” derken, K11, “ölüm bir ölüm, ikinci bir ölüm yok, niye korkayım ki!” demiştir.

Bu noktada belki yaşlıların ölümden korkmamasının onların ideal benliklerinden kaynaklı bir perdeleme olduğu, elde edilen bulguların aksine aslında ölümden korktukları, bunun için Covid-19’u, cenaze törenlerini, cenazenin yıkanmamasını öne sürdükleri iddia edilebilir. Ne var ki bu konudaki düşünceler dikkatli incelendiğinde görülecektir ki; örneklem grubundaki Müslüman yaşlılar ölüm konusunda ciddi bir farkındalığa sahiptir. Bunun da onların inançlarından ve olgunluklarından kaynaklandığı açıktır. Örneğin, bu noktada K5’in acıklı ölüm, hayırlı ölüm ayrımı dikkat çekicidir. Kaldı ki o, normal zamanlarda da abdestli yattığını söylemiştir. Bu bir tür ölüme hazırlıksız yakalanmamak, öbür dünyaya tertemiz imanla gitmek için yapılan bir hazırlıktır. Aynı şekilde K1, K2, K7, K8, K15 de abdestli yattıklarını bildirmişlerdir.

Örneklem grubundaki yaşlıların ölümden kaygı duymamaları ancak somut bir şekilde deneyimlenen Covid-19 karşısında korkuya kapılmaları normal ve sağlıklı bir görünüm olarak kabul edilebilir. Nitekim örneklem grubundakiler tedbirlere ve alınan kararlara uyduklarını, kurallara uyulması gerektiğini vurgulamışlardır. Sadece K13, artık bu hastalığa inanmadığını, bunun bir yalan ve aldatmaca olduğunu düşündüğünü söylemiştir. Oysa öncesinde kendisinin de tedbirlere riayet ettiğini ve son derece dikkat ettiğini, hatta önlem amaçlı zatürre aşısı dahi olduğunu ancak şimdi bu hastalığa inanmadığını bildirmiştir. K13’ün bu davranışı bir tür yadsıma ya da inkar davranışı olarak değerlendirilebilir. Yaşlılar için hayata ve ölüme ilişkin varoluşsal soru(n)ları anlamlandırmada dini inançlar ve buna bağlı dini düşünceler önemli bir kaynak temin etmektedir. Bazı yaşlılarda ölümün yaklaşması panik ve yadsıma neden olsa da genellikle çoğu yaşlı ölümü sakin bir şekilde karşılamaktadır. Din, ölüm ötesine inanç sayesinde yaşlıların ölüme hazırlanmasında ve kaygı duymamasında son derece işlevsel olabilmektedir. Dinin diğer bir işlevi ise geçmiş yaşantılar nedeniyle ortaya çıkan suçluluk duygularına karşılık rahatlatıcı ve bağış-

layıcı (kendini affetme) bir etkiye sahip olmasıdır.⁴² Bu noktada ruh sağlığı ve din arasındaki ilişkilerin ve nasıl inançlarına dayandıkları bağlamında yaşlıların doğru ve tam olarak anlaşılabilmesi için dini düşünceleri ve dilekleri son derece önemlidir. Bu noktada katılımcıların düşünceleri ve dilekleri şöyledir:

Allah'ın lütfu keremiyle bu hastalıktan kurtulmak istiyoruz. Hep namazlarda dua ediyorum, 'Ya Rabbi eşimizden, çocuğumuzdan, memleketimizden bu sıkıntıyı kaldır' diye (K1). İmtihandan kurtulmayı diliyorum. Sadece bizim değil tüm dünyanın bu hastalıktan kurtulmasını diliyorum (K2). Kendime gelince hastanede nasıl şükrettim. Allah'ım şükürler olsun dedim Allah yardım etsin bu hastalık geri gitsin. Bu hastalıktan sadece yaşlılar değil gençler de öldü. Tedbirlerimizi alıyoruz, yine de eşim çocuklarım beni uyarıyor, dışarı çıkarmıyorlar, yine bu hastalık gelecek diye, aklımız çıkıyor. Gelinimin babası bu hastalıktan öldü. Dikkat etmemiz lazım, ziyaretleri kısıtlamamız lazım, kimden bulaşacağı belli değil, ya benden başkasına bulaşursa ya benim yüzümden hasta olursa, ölürsa (K3). Dualarla teselli buldum, dünya dua ile kurulmuş. Allah'ın dediği olur, ona sığındım. Allah'tan sağlık diledim, vatanımızı milletimizi huzura erdirmen diye dua ettim. Geldiği gibi gitsin dedim (K5). Cenabı Hakka kulluğumuzu hakkıyla yapabilesek, musibet vermeyecek (K6). Ben ümit ile korku arasında tedbir alıp takdiri Allah'a bırakmayı küçük yaşta öğrendim. Erken yaşta hayat mücadelesini öğrendim. Hayatta bir ahım var annemi hacca götüreceğim dedim götüremedim, hayata dair başka bir pişmanlığım yok. Şerefli ölmek gerekir, İngiliz ne demiş 'aslan gibi çalışırım, aslan gibi yaşarım aslan gibi ölürüm.' (K7). Tedbirli davranıyoruz, başkalarının sorumluluğunu almaktan, kul hakkına girmekten korkuyoruz. Her gün Yasin okuyoruz (K8). Dua ediyorum. Her şey dua üstüne kurulu. Ben rahmetli annemin ve rahmetli ablaman duaları üzerine korunuyorum, öyle inanıyorum, onlar bakıma muhtaçken benim gözetimimdeydiler ve bu dünyadan göçtüler. Ben de onların salih duaları üzerine Allah'ın koruması altındayım, el-hamdülillah (K9). Tedbirlere uydum, hastalanmadım. Dua ettim, Allah'ım cümle ümmeti Muhammed'e yardım et dedim (K10). Kendimize dikkat ediyoruz, tedbirlere uyuyoruz, yediğimize içtiğimize dikkat ediyoruz, Devletimiz bize sahip çıktı, haberlerden seyrediyoruz Avrupa'da yaşlılar çok mağdur oldu. Ben sıramı bekliyorum, sırası gelince aşı olacağım (K11). Bu hastalıktan korkmuyorum. Tedbiri alıp Takdiri Allah'a bırakmak gerekiyor. Devlet ne derse o. Dua sınırsız, Allah'ım hastalıktan koru, bizi aklıktan susuzluktan koru dedim. Yer gök dua ile duruyor (K12).

Buradan anlaşılacağı üzere örneklem grubundaki Müslüman yaşlılar Covid-19 sürecini anlamlandırmada inançlarını etkin bir şekilde ve bilgece kullanmaktadırlar ve bu süreçte onların düşünceleri ve dilekleri sadece kendileri ile ilgili değildir. Tam da benlik bütünlüğüne ulaşmış bir kişiden beklenecek şekilde diğer insanların ve insanlığın bu hastalıktan kurtulması yönündedir. Bu varoluşsal bir bütünlüğe ve kuşatıcılığa işaret etmektedir. Yaşlılar, ailesini ve yakın çevresini, yaşadığı hayatı, tüm yaşamı ve dünyayı anlamlandırabildiği ölçüde hayata ilişkin çelişkilere kurtulmaktadırlar.⁴³ Bu noktada örneklemin son derece olgun ve bütüncül düşüncelere sahip olduğu savunulabilir.

Örneklem grubundakileri yaşlılardan K15, K13 ve K5 yıllar önce, K10 ve K11 son üç yıl içerisinde eşini kaybetmiştir. K15, oğlu ile; K5, kızı ile; K13, K10 ve K11 tek başına yaşamaktadırlar. Tek başına yaşayalar da yakın akrabaları ve altsoyları ile

⁴² Koç, "Gelişim Psikolojisi Açısından Yaşlılık Döneminde Ruhsal Gelişim", 288-294.

⁴³ Koç, "Gelişim Psikolojisi Açısından Yaşlılık Döneminde Ruhsal Gelişim", 287.

aynı çevrede ikamet etmektedirler. Bu kişilerce onların bazı temel ihtiyaçlarının temin edildiği, evlerinin temizlendiği, yemeklerinin yapıldığı belirtilmiştir. Eş kaybı zorlu hayat olayları içerisinde en üst sırada yer alan bir stresör olarak kabul edilmektedir.⁴⁴ Örneklem grubunda eşini kaybetmiş yaşlıların bu zorlu olay karşısında yakın çevrelerinin desteğini alarak hayatlarını idame ettirdikleri ve hayata tutundukları anlaşılmaktadır. Kaldı ki evli olup karı koca olarak yaşayanlar dahi yakın çevrelerinde bulunan (gerek aynı apartman gerekse aynı mahalle) çocuklarından ve alt soylarından destek aldıklarını ifade etmişlerdir. Pandemi sürecindeki koşullar ve kısıtlamalar dikkate alındığında bu sosyal destek mekanizmalarının daha da kıymetli hale geldiğini söylemek yanlış olmaz. Nitekim farklı ülkelerde pandemi sürecinde yaşlıların huzurevlerinde ya da evlerinde yalnız ve acılı bir ölüme mahkûm edildiği iletişim kanallarınca dünyaya duyurulmuştur.⁴⁵ Bakıma muhtaç hale gelen ileri yaştaki anne-babalarına yetişkin çocukları tarafından maddi ve manevi destek sağlanması, onların korunup kollanmaları ve ihtiyaçlarının temin edilmesi şüphesiz dini-kültürel-geleneksel değerlerimizle ilgilidir. Bu kültür ve değerler örneklem grubundaki bireylerin ve yakın çevrelerinin inançlarından beslenmektedir.

Bunun dışında örneklem grubundaki yaşlılar, her ne kadar sürecin getirdiği ruhsal sorunlarla yüzleşseler de dini düşüncelerinden ve dileklerinden, hastalığa yaklaşımlarından anlaşılacağı üzere tedbir-takdir yaklaşımına göre hareket ettikleri söylenebilir. Bu yaklaşıma göre bireyler bu süreçte tedbirlerini ihmal etmeyerek kurallara uyarken takdiri Allah'a bırakıp, bunun bir imtihan, uyarı, ceza olduğunu düşünmektedirler. Bu noktada da inanç ve maneviyat onlara içsel bir kaynak teşkil etme noktasında etkindir.⁴⁶

SONUÇ

Covid-19 Pandemisi bütün dünyada etkisini devam ettirmektedir. Pandemi sadece fiziksel sağlığı değil bütün sosyal yaşamı, ekonomiyi, insanların ruh sağlığını, yaşam standartlarını, hayatın her alanını etkilemiştir. Uzmanlar, pandemi bitse dahi yol açtığı ruhsal sorunların uzun süre devam edeceğini söylemektedir. Pandemi insanlar için adeta bir stres, bir dayanıklılık testine dönüşmüştür.

Yüksek risk grubunda yer alan yaşlılar pandemi sürecinde olumsuz ve travmatik süreçlerle yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Yaşlılar bu sürece ilişkin korku, kaygı, üzüntü, sıkıntı, panik, çaresizlik, ölüm korkusu, yalnızlık ve yabancılaşma duygu ve düşüncelerini bizzat ifade etmişler ve kendilerini bunaltı ve stres altında hissettikle-

⁴⁴ Thomas H. Holmes - Richard H. Rahe, "The social readjustment rating scale", *Journal of Psychosomatic Research* 11/2 (1967), 213-216.

⁴⁵ Raphael Minder - Elian Peltier, "A Deluged System Leaves Some Elderly to Die, Rocking Spain's Self-Image", *The New York Times* (25 Mart 2020).

⁴⁶ İhsan Çapçoğlu, "Pandemi, Post-Pandemi ve Yeni Dindarlık Modelleri", *TRT Akademi Dergisi* 10/5 (2020), 85.

rini açıklamışlardır. Bazıları ise cezalandırma ve imtihan olarak bu süreçte olup biteni anlamlandırmaya çalışmışlardır. Bu nedenle Müslüman yaşlıların dini/manevi düşünceleri, dünya çapında yaşanan bu olay karşısında onların bilişsel yapılarını ve duruşlarını anlama noktasında daha da önemli hale gelmiştir.

Müslüman yaşlıların dini/manevi düşünceleri; onların iç kaynaklarına işaret etmekle birlikte yaşadıklarını anlamlandırmada ve psikolojik bir sürece dönüşen salgınla mücadelede onlar için bir dayanak oluşturmaktadır. Bu noktada dini düşünceleri gün yüzüne çıkarmayı hedefleyen uygulamalı çalışma sonucunda Müslüman yaşlıların; tüm olumsuzluklara rağmen Covid-19 pandemi sürecini bilişsel olarak bir tür gönenç ve olgunlukla karşıladıkları, tevekkül ve temkin ile pandemiye ve pandeminin getirdiklerine yaklaştıkları, inançlarından destek aldıkları ve inançlarını bilgece kullandıkları, tedbir ve takdir yaklaşımına göre hareket ettikleri yani itidalli davrandıkları sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca geleneksel aile yapısının onlara destek sağlama noktasında bu süreçte son derece işlevsel ve aktif olduğu ve onların dini/manevi kaynaklarını tamamladığı, korku ve kaygı yaşasalar ve kendilerini stres altında hissetseler de ümitsizliğe kapılmadıkları, dualarının ve dileklerinin sadece kendilerinin ya da sevdiklerinin bu hastalıktan kurtuluşu/korunması ile ilgili olmadığı bütün insanlığın bu hastalıktan kurutulması/korunması yönünde dua ettikleri görülmüştür. Dolayısıyla Müslüman yaşlıların pandeminin olumsuz etkilerine karşı inançlarına dayalı olarak umumi, kuşatıcı ve varoluşsal bir anlayışa sahip oldukları bütün bunların da onların benlik bütünlüğü ile ilgili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Allport, Gordon W. *Birey ve Dini*. çev. Bilal Sambur. Ankara: Elis, 2004.
- Altay, Birsen vd. “Yaşlıların Sağlık Algısı, Yaşam Kalitesi ve Sağlıkla İlgili Yaşam Kalitesini Etkileyen Faktörler”. *TAF Prev Med Bull* 15/3 (2016), 181-189.
- Altın, Zeynep. “Covid-19 Pandemisinde Yaşlılar”. *The Journal of Tepecik Education and Research Hospital* 30 (2020), 49-57. <https://doi.org/10.5222/terh.2020.93723>
- APA. *Publication Manual of the American Psychological Association*. Washington DC: American Psychological Association, 6. Basım, 2010.
- Aristoteles. *Retorik*. çev. Mehmet H. Doğan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 7. Basım, 2004.
- Aronson, Elliot vd. *Sosyal Psikoloji*. çev. Okhan Gündüz. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2012.
- Ayten, Ali - Yıldız, Refik. “Dindarlık, Hayat Memnuniyeti İlişkisinde Dinî Başa Çıkmanın Rolü Nedir? Emekliler Üzerine Bir Araştırma”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/1 (2016), 281-308.

- Bal, Hüseyin. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2. Basım, 2012.
- Cicero. *Yaşlılık Üzerine*. çev. Derya Öztürk. Ankara: Tutku Yayınevi, 2019.
- Cirhinlioğlu, Zafer vd. *Dindarlık Ruh Sağlığı ve Modernite*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2013.
- Çapçioğlu, İhsan. “Pandemi, Post-Pandemi ve Yeni Dindarlık Modelleri”. *TRT Akademi Dergisi* 10/5 (2020), 80-89.
- Çapçioğlu, İhsan - Bilgin, Önder. “Yaşlılara Yönelik Dini Sosyal Hizmet Uygulamaları Çerçevesinde Yaşlılık Ve Dindarlık İlişkisinin Tarihsel Gelişimi Ve Ülkemizdeki Durumu Üzerine”. *Milli Eğitim Dergisi* 193 (2012), 44-55.
- Dein, Simon. “Covid-19 and the Apocalypse: Religious and Secular Perspectives”. *Journal of Religion and Health* 60/1 (Şubat 2021), 5-15. <https://doi.org/10.1007/s10943-020-01100-w>
- Draaisma, Douwe. *Sıla Hasreti Fabrikası*. çev. Durrin Tunç. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Durak, Mithat. “Yaşlılık Döneminde Psikososyal ve Bilişsel Gelişim”. *Yetişkinlik ve Yaşlılık Gelişimi ve Psikolojisi*. ed. Hasan Bacanlı - Şerife Işık. 205-235. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 5. Basım, 2019.
- Ekici, Emine. “Covid 19 Pandemisi Sürecinde Yaşlı Bireylerin Bakım Yönetimi”. *Haliç Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* 3/3 (30 Eylül 2020), 145-152.
- Erikson, Erik H. *Identity: Youth and Crisis*. New York: W. W. Norton & Company, 1968.
- TSKB, Türkiye Sağlıklı Kentler Birliği. “Covid-19 ve Yaşlı Nüfus”. Erişim 20 Şubat 2021. <http://www.skb.gov.tr/makaleler-2/>
- Ferah, Nimet. *Boşanma Psikolojisi Dini Başa Çıkma Yaklaşımı*. İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2019.
- Gökçe Kutsal, Yeşim. “COVID-19 Pandemi Sürecine Yaşlılık Perspektifinden Bakış”. *Covid-19 Pandemi Sürecinde İleri Yaş Grubuna Yaklaşım*. ed. Yeşim Gökçe Kutsal - Dilek Aslan. 1-11. Ankara: Türk Geriatri Derneği, 2020.
- Gürsu, Orhan - Ay, Yaşar. “Din, Manevi İyi Oluş ve Yaşlılık”. *Journal of International Social Research* 11 (30 Aralık 2018), 1176-1190. <https://doi.org/10.17719/jisr.2018.3007>
- Holmes, Thomas H. - Rahe, Richard H. “The social readjustment rating scale”. *Journal of Psychosomatic Research* 11/2 (1967), 213-218. [https://doi.org/10.1016/0022-3999\(67\)90010-4](https://doi.org/10.1016/0022-3999(67)90010-4)

- James, William. *Dinsel Deneyimin Çeşitleri İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. çev. İsmail Hakkı Yılmaz. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017.
- Kaplan, Hasan vd. “Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma”. *Turkish Studies* 15 (15 Ağustos 2020), 579-598. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.44477>
- Karataş, Zeki. “COVID-19 Pandemisinin Toplumsal Etkileri, Değişim ve Güçlenme”. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* 4/1 (31 Mayıs 2020), 3-17.
- Kızılgeçit, Muhammed - Çinici, Murat. “Koronavirüs (Covid-19) Sürecinde Yapay Sınır Ağları Yöntemiyle Bireylerin Dini Başa Çıkma Düzeylerinin Tahmini”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54 (31 Aralık 2020), 45-65. <https://doi.org/10.29288/ilted.774693>
- Koç, Mustafa. “Gelişim Psikolojisi Açısından Yaşlılık Döneminde Ruhsal Gelişim”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/12 (01 Haziran 2002), 287-304.
- Koç, Mustafa. “Yaşlılık Psikolojisi İle İlgili Yapılan Bilimsel Çalışmaların Tarihi ve Literatürü Üzerine Bir Araştırma”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2015), 289-308.
- Köylü, Mustafa. “Ruh Sağlığı ve Din”. *Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri*. ed. Nurullah Altaş - Köylü, Mustafa. 81-100. İstanbul: Ensar Yayınları, 2015.
- Koenig, Harold G. *Faith and Mental Health: Religious Resources for Healing*. Philadelphia: Templeton Foundation Press, 2005.
- McFadden, Susan H. “Bağlantı Noktaları: Gerontoloji ve Din Psikolojisi”. çev. Ece Erbuğ. *DİN ve Maneviyat Psikolojisi Temel Yaklaşımlar ve İlgili Alanları*. ed. İhsan Çapçioğlu - Ali Ayten. 333-359. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013.
- Minder, Raphael - Peltier, Elian. “A Deluged System Leaves Some Elderly to Die, Rocking Spain’s Self-Image”. *The New York Times* (25 Mart 2020), blm. World. <https://www.nytimes.com/2020/03/25/world/europe/Spain-coronavirus-nursing-homes.html>
- Neuman, W. Lawrance. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar I*. çev. Sedef Özge. Ankara: Yayınodası Yayıncılık, 6. Basım, 2013.
- Öztürk, Hayriye Mihrimah. “İzolasyonun Ruh Sağlığı Açısından Riskleri; Önleme ve Tedavi Süreçleri”. *Covid-19 Pandemi Sürecinde İleri Yaş Grubuna Yaklaşım*. ed. Yeşim Gökçe Kutsal - Dilek Aslan. 50-58. Ankara: Türk Geriatri Derneği, 2020.

- Öztürk, M. Orhan - Uluşahin, Aylin. *Ruh Sağlığı ve Bozuklukları*. Ankara: Nobel Tıp Kitapevleri, 11. Basım, 2008.
- Pirutinsky, Steven vd. "COVID-19, Mental Health, and Religious Coping Among American Orthodox Jews". *Journal of Religion and Health* 59/5 (Ekim 2020), 2288-2301. <https://doi.org/10.1007/s10943-020-01070-z>
- Saygılı, Sefa. *Yaşlılık Psikolojisi*. İstanbul: Türdav Ajans, 2017.
- Selçuk, Şule. "İleri Yetişkinlerle Çalışan ve Araştırma Yapan Psikologların Dikkat Etmesi Gereken Etik Konular" 22/ (18 Ekim 2019), 1-11. <https://doi.org/10.31828/tpy1301996120190831m000011>
- Şentepe, Ayşe. "Yaşlılık Döneminde Dini Başaçaıkma". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2015), 186-205.
- Tornstam, Lars. *Gerotranscendence*. New York: Springer, 2005.
- TUİK. "Türkiye İstatistik Kurumu, İstatistiklerle Yaşlılar, 2019". Erişim 18 Şubat 2021. <https://tuikweb.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=33712>
- Türk, Ahmet. "Koronavirüs (Covid-19) Pandemisi Sürecinde Yaşlılara Yönelik Uygulamalar ve Yaşlıların Psiko-Sosyal Durumu Üzerine Bir Değerlendirme" 2020 (10 Temmuz 2020), 35-46.
- Türkçe Kur'an Mealleri. "Enfâl Suresi 25. Ayet". Erişim 26 Şubat 2021. <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=8&ayet=25>
- Yıldırım, Ali - Şimşek Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 6. Basım, 2006.